

prof. dr. sc. Ivan Milotić*

RIMSKI NATPIS O SPORAZUMU OTROPLINA I PARENTINA O RAZGRANIČENJU I PRILAZU VODI

UDK: 34 (37)
347.26 : 34 (37)
904 : 003.071
DOI: 10.31141/zrpf.2024.61.153.315
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 22.4.2024.

Prva faza ustaljivanja rimske vlasti u Dalmaciji nakon *Bellum Batonianum* posvjedočena je i terminacijskim natpisima. Među njima se posebnošću izdvaja natpis o Ortoplinima i Parentinima jer, za razliku od drugih, ne sadržava naznake spora i njegova arbitražnoga rješavanja, nego vlastiti dogovor dvaju plemena o granici i pravu prilaza izvoru vode. Ovo epigrafsko svjedočanstvo nalazi se *in situ*, u šumi Begovača na Velebitu, na lokalitetu iznad Kosinjskog Bakovca. Sadržaj toga natpisa, koji se uobičajeno naziva *Pisanim kamenom*, otkriva da je u biti riječ o pravnom aktu što se odnosi na situaciju koja je u meritumu zasigurno predrimске provenijencije, no načinom zapisivanja i institucijskim okvirom njezina epigrafska kvalifikacija pripada rimskome klasičnom pravu. Premda natpis ima određene filološke nejasnoće, njegovu razumijevanju pridonosi pravna odrednica koja se u ovome članku iscrpno i cjelovito prvi put analizira. *Pisani kamen* bilježi utvrđenje granice (*finis*) i osnivanje zemljišne poljske služnosti *aquae haustus* da bi Ortoplini mogli svakodobno na teritoriju Parentina prilaziti izvoru vode i crpsti je. U rimsko doba u izoliranom, komunikacijski odsječenom i bezvodnom te uopće surovom kraju, taj je natpis primjer dosljednosti, univerzalnosti i promišljenosti primjene rimskoga prava, ali i njegove prodornosti gdje god je bilo potrebno održivo, trajno i pravno sigurno, primjenom privatnopravnih koncepata i instituta, urediti pravne odnose glede dobara od egzistencijalnoga značenja za stanovništvo.

Ključne riječi: terminacijski natpis, granica, služnost *aquae haustus*, epigrafija, rimsko pravo, šuma Begovača, Velebit, rimska Dalmacija, pisani kamen

1. UVOD

Među terminacijske natpise iz rimske Dalmacije ubraja se i epigrafsko svjedočanstvo iz šume Begovača na Velebitu, s lokaliteta iznad Kosinjskog Bakovca,¹ na potezu između Kosinja i Zavižana. Naziva se i *Pisanim kamenom*. Taj je natpis uklesan u živu i neobrađenu stijenu, *prima facie* izdanak je rimske pismenosti, pisan latinskim jezikom i s očitom namjerom da inskripcija ostane

* Prof. dr. sc. Ivan Milotić, Sveučilište u Zagrebu Pravni fakultet, ivan.milotic@pravo.hr ORCID: 0000-0002-6766-8609.

¹ Bužanić, D., *Epigrafska svjedočanstva o antičkoj vodoopskrbi hrvatskog Jadrana*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, vol. 113, 2/2020, str. 336.

trajno uočljiva, pa je stoga do danas *in situ* cjelovito očuvan. Klasični filolog N. Jovanović smatra ga posebnim jer se zajamčeno nalazi na izvornu mjestu, za razliku od drugih natpisa na kamenju koje se može odnositi i ugrađivati drugamo, čime izvorno mjesto nalaza postaje nemogućim utvrditi.²

Poput drugih terminacijskih natpisa,³ pozicioniranje na istaknuto i dobro vidljivo mjesto u prirodi posvjedočuje, s jedne strane, težnju zapisivača da se očuva trajni i postojani spomen važnoga događaja koji se bilježi, no osim toga, s druge strane, smještanje natpisa na točno određenu poziciju apriorno pokazuje da je u vrijeme nastanka baš na tome mjestu u prostoru (*in situ*) ostvarivao neku svrhu i da je baš tu imao relevantnost. Međutim, taj natpis s Velebita nije, poput ostalih iz rimske Dalmacije, *stricto sensu* terminacijski, jer ne donosi posvjedočenje samo o postignutom razgraničenju među dvjema susjednim plemenskim (predrimskim) zajednicama.⁴ Nakon naznake o utvrđenju granice (*finis*), taj natpis prema najučestalijemu čitanju dodatno sadržava i zapis o pravu na pristup vodi. Kako područje rimske Dalmacije, a posebno uže područje velebitskih prostranstava pripada bezvodnome kršu, zbog svjedočanstva povezanoga s vodom natpis odavno ima podosta snažan odjek u arheologiji i studijama o krajobrazu.

Natpis, dakako, nije ostao nezamijećen u literaturi. U epigrafskom, filološkom i arheološkom smislu često se spominje od kraja 19. stoljeća, a obrađuje se i kontekstualizira ne samo kao jedan od brojnih terminacijskih natpisa, nego i kao takav koji specifično i raritetno u rimsko doba na zabačenim izvangradskim provincijskim područjima spominje izvorište vode i vodoopskrbu te nagovještuje ovdašnji krajolik (posebno izvor Begovača) s obzirom na prisutnost u njemu plemenskih (predrimskih) zajednica.⁵ Zajedno s drugim natpisima sagledava se i kao ranoprincipatsko svjedočanstvo iz doba Publija Kornelija Dolabele, kao izdanak (i posljedica) cjelovite reforme zemljišnih odnosa i razgraničenjâ te pripadajućih prava, što ju je u Tiberijevo doba, nakon njezine pacifikacije na području Dalmacije (Gornji Ilirik), proveo taj provincijski namjesnik (propretor) kodificiravši sve u *Forma Dolabelliana*.⁶

² Jovanović, N., *Noga filologa. Pisani kamen*, Zarez, vol. 201, 1/2007 [od 8. ožujka 2007.], str. 47.

³ Smodlaka-Kotur, A., *Nepravni epigrafski spomenici – izvor za rimsko pravo*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 27, 2/1990, str. 31-32.

⁴ Kuntić-Makvić, B.; Šegvić, M., *O razgraničenju između Aserije i Alverije*, Arheološki radovi i rasprave, 11/1988, str. 49.

⁵ CIL III, 15053; Wilkes, J. J., *Boundary Stones in Roman Dalmatia*, Arheološki vestnik, 25/1976., str. 258-259 (br. 2). Vidjeti i e.g.: Rendić-Miočević, D., *Novi Dolabelin 'terminacijski' natpis iz okolice Jablanca*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, ser. 3, 3/1969, str. 65; Ilakovac, B., *Pisani kamen*, Živa antika, 28/1978, str. 375-376; Glavičić, M., *Epigrafski podaci o korištenju vode u Liburniji*, Histria Antiqua, 10/2003, str. 86-87; Jovanović, *op. cit.* u bilj. 2, str. 47; Bužanić, *op. cit.* u bilj. 1, str. 336.

⁶ Wilkes, *op. cit.* u bilj. 2, str. 268 (br. 26); Dzino, D., *The formation of early imperial peregrine civitates in Dalmatia: (Re)constructing indigenous communities after the conquest*, u: *Imperialism and Identities at the Edges of the Roman World*, Janković, M. A.; Mihajlović, V. D.; Babić, S. (ur.), Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2014., str. 221-222; Dzino, D., *The division of Illyricum in Tiberian era: long term significance*, u: *Contributions to the History of the Danubian Provinces under Tiberius' Reign (14–37 AD)*, Kovacs, P. (ur.), Budimpešta – Debrecen 2017., str. 44; Wilkes, J. J., *Reflections: Six decades of Engagement with Roman Dalmatia, Mélanges de l'École française de Rome – Antiquité*, vol. 134, 1/2022, par. 8.

Posvuda su u rimskoj državi (jer se u velikome broju pojavljuju i u Italiji i u provincijama) terminacijski natpisi nastajali većinom u jednako vrijeme (prva dva stoljeća Principata) i u sličnim kontekstima te podosta šablonski – očito prema određenim predlošcima te u nekoliko prepoznatljivih osnovnih inačica koje su većinom rezultat različitih predložaka što su bili u optjecaju.⁷ U Dalmaciji to odražava zamjetnu ujednačenost zapisa o graničnim sporovima među domorodnim plemenskim zajednicama i njihovu arbitražnom rješavanju s većom ili manjom intervencijom rimskih provincijskih vlasti.⁸ U naznačenom kontekstu *Pisani kamen* odudara od drugih natpisa iz Dalmacije jer ne bilježi ni spor ni kontradiktornost, a samim time ni mehanizam njegova rješavanja. Premda je oblikom, razlogom nastanka, jezikom, izričajima, ali i pravnom odrednicom tipično rimski, za razliku od većine drugih ne sadržava ni naznaku rimskih provincijskih službenika ili bilo koje druge osobe koja bi bila izdanak pravoga rimskog svijeta. Zbog toga se odmah stječe dojam da je nastao pod rimskim romanizacijskim plaštom, ali ne i kao rezultat neposredna rimskoga upliva *iure imperii* u tradicijske odnose među dvjema zajednicama.

Premda *Pisani kamen* prate neke značenjske nejasnoće, a možda i sitne improvizacije rimskodobnoga zapisivača,⁹ već i površno iščitavanje nagovještuje cjelovito pravni sadržaj inskripcije koji se ogleda kroz tipično tehničko nazivlje pripadajuće rimskome pravu klasičnoga doba, a izričajno je i značenjski fiksno. Natpis je vrlo kratak i naoko laički jednostavan te samorazumljiv, no u svakome dijelu i izričaju sadržava pravne institute i konstrukcije, i to više njih, a svi odražavaju specifičan pristup i uređenjâ rimskoga prava u tome trenutku povijesti. Uzevši to u obzir, ali i potrebu da bude trajno posvjedočenje baš na tome mjestu, *Pisani se kamen* bez zadržke i apriorno može okvalificirati kao pravni akt među dvjema domorodnim plemenskim zajednicama pod zamjetnim romanizacijskim pravnim i faktičnim utjecajem.

U tome je smislu, jer je *Pisani kamen* pravni akt s pravnom funkcijom, osim dosadašnjih filoloških i arheoloških propitivanja, vrijedan biti predmetom pravne analize. U ovome članku s gledišta rimskoga prava iz doba nastanka natpisa analizirat će se pravni instituti i izričaji, ali i provesti kontekstualizacija s obzirom na dvije plemenske zajednice koje se spominju kao subjekti toga akta. Analiza je usmjerena na otkrivanje dosega i intenziteta pravne romanizacije u Dalmaciji na bespućima velebitskih vrleti koja se ogleda kroz samu činjenicu da je natpis sačinjen, na pojavnost natpisa, njegov sadržaj i strukturu te, u konačnici, na svrhu i pravne učinke koje je trebao postići.

⁷ Campbell, B., *The Writings of the Roman Land Surveyors – Introduction, Text, Translation and Commentary*, London 2000., str. 254; Elliot, T., *Epigraphic Evidence for Boundary Disputes in the Roman Empire*, neobjavljena doktorska disertacija, Chapel Hill 2004., str. 20, 26.

⁸ Wilkes, *op. cit.* u bilj. 2, str. 258-274; Milotić, I., *Roman Boundary Stones in Croatia: Legal Content and its Forms in Acts of Dispute Resolution*, u: *Inszenierung des Rechts – Law on Stage*, Draganova, V.; Kroll, S.; Landerer, H.; Meyer, U. (ur.), Martin Meidenbauer, München 2011., str. 217-232; Milotić, I., *Arbitraža o razgraničenju između Aserije i Alverije*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, vol. 56, 4/2019, str. 905-922.

⁹ Jovanović, *op. cit.* u bilj. 2, str. 47.

2. SADRŽAJ NATPISA

Pisani kamen prvi je na održiv način 1898. godine opisao J. Brunšmid navodeći sljedeće: „Međašnji je napis između područja dvaju epihorskih japodskih plemena Ortoplina i Parentina, a zapisan je u rimsko carsko doba“. Kako zbog senjske bure nije mogao doći na lokaciju, izradio je rekonstrukciju natpisa prema dvama prijepisima što ih je pribavio od ljudi koji očito nisu poznavali latinski jezik.¹⁰ To učinivši, čak i s tako manjkavim prijepisima, primijetio je da natpis ne sadržava naznaku temeljem koje bi ga se moglo precizno datirati, što se obično susreće na drugim natpisima o razgraničenju, jer se u njima počesto navodi ime provincijskoga namjesnika, ali i nekih drugih službenika koji su u sporovima djelovali kao *iudices*, primjerice centurion i *princeps posterior legionis*,¹¹ veteran i nekadašnji centurion,¹² *praefectus castrorum*¹³ i *tribunus militum*.¹⁴ Došavši na mjesto natpisa, 1900. godine Brunšmid je utvrdio dimenzije stijene („*Pisani kamen* je ogroman živac u srijed jelove prašume, od prilike 5 m. visok, a 7 m širok ...“), a zatim i dimenzije inskripcijskoga polja („U sredini *pisanoga kamena* nalazi se na ne sasma izravnanom kamenu na 0-90 m. šir. i 0-30 m visokom prostoru dobro sačuvan rimski napis“) da bi naposljetku ovako iznio i sadržaj inskripcije: *Ex conventione finis / inter Ortoplinos et Pare / ntimos. Aditu[s] ad aquam / vivam Ortoplinis pa(s)sus delatus*.¹⁵

U arheologiji se i u onim područjima koja se nadovezuju na njezine rezultate *Pisani kamen* gotovo beziznimno iščitava slično Brunšmidu, ali opet podosta različito, jer se umjesto *delatus* taj dio inskripcije zapisuje *D latus I*. U toj inačici natpis glasi: *Ex conventione finis / inter Ortoplinos et Pare / ntimos. Aditu[s] ad aquam / vivam Ortoplinis pa(s)sus D latus I*. To bi prema svim relevantnim autoritetima u arheologiji u prijevodu značilo sljedeće: *Po dogovoru granica među Ortoplinima i Parentinima. Prilaz do žive vode petsto koraka, jedan širine*.¹⁶ Vjerojatno je razlog tome što se u Brunšmidovu zapisu koji sadržava *delatus passus* nikako ne može protumačiti značenje druge rečenice.

Sagledavajući taj natpis filološki, prema klasičnom filologu Jovanoviću, proizlazi da uopće nije jasno što točno na kamenu piše jer, po njegovu shvaćanju, tekst ima barem dva problematična mjesta. *Aditus ad aquam vivam* na tome konkretnome mjestu (u šumi Begovača) uistinu odražava prirodnu stvarnost – tamošnji izvor

¹⁰ Brunšmid, J., *Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije II*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, god. 3, 1/1898, str. 174-175.

¹¹ CIL III 2882, 9973, 2883, 15045, 9832, 9864a, 12794, ILS 5953.

¹² CIL III, 8663.

¹³ CIL III 8472; ILS 5948.

¹⁴ Wilkes, *op. cit.* u bilj. 2, str. 268 (br. 25).

¹⁵ Brunšmid, J., *Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije IV*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, vol. 5, 1/1901, str. 100. K. Patsch ustvrdio je 1900. godine da je riječ o terminacijskom (graničnom/međašnom) natpisu. Donosi i tri inačice prijepisa koje je preuzeo od Brunšmida. Vidjeti: Patsch, K., *Lika u rimsko doba*, Gospić 1990., 29-31. Brunšmidov zapis iz 1898. godine bio je podloga i povod za objavu u: *Hrvatski planinar. Viestnik „Hrvatskoga planinarskoga društva“ u Zagrebu*, vol. 2, 4/1899, str. 1 (Raznice).

¹⁶ Jovanović, *op. cit.* u bilj. 2, str. 47.

žive vode koji i danas postoji, čija izdašnost, doduše, sezonski varira, ali je riječ o stalnome vrutku. Problem je filološki jer *aqua viva* izraz je koji se prema Jovanoviću pojavljuje kod kršćanskih pisaca, a svaki drugi interpretacijski napor susreće se s nesavladivom zaprekom. Ako bi se natpis čitao *Ad aquam quam Ortoplinis*, prema Jovanoviću to ne bi imalo pravoga smisla jer bi značilo *do vode koju Ortoplinima ili do vode kao Ortoplinima*.

Drugi, i čini se mnogo veći problem jest u zapisu *passus D latus I*. On se gotovo beziznimno prevodi *petsto koraka, jedan širine*. Međutim, 1901. godine Brunšmid je zamijetio – i to je činjenica – da slovo D ima po sredini nedvojbenu crtu (izgleda kao Đ) koja označava ligaturu, skraćenicu, pa to iščitava kao *passus delatus*, što bi onda značilo *Pristup do žive vode Ortoplinima je dozvoljen*. Jovanović u takvu čitanju prepoznaje viškove: „*Aditus passus delatus* značilo bi *pristup dopušten dodijeljen*. Rimska pravna terminologija poznaje, doduše, parove sličnih riječi bez veznika (*usus fructus* „korištenje i uživanje plodova“), ali formula *passus delatus* u toj, inače dosta fiksnoj, terminologiji naprosto ne postoji“.¹⁷ Nadalje, okomita crta *I* koja se na natpisu obično dovodi u svezu s jednim korakom, prema Brunšmidovu shvaćanju ne pripada rimskome zapisu jer, tvrdi, netko ju je urezao u dokolici, što se pregledom natpisa čini itekako mogućim.¹⁸

Tumačeći kako je taj natpis nejasan i kako je teško pomiriti se s nejasnoćom, Jovanović sasvim opravdano navodi da Pisani kamen prati „kontinuitet truda“ da se značenjski odgonetne, što je zapravo kontinuitet hipoteza, katkad i ulančanih (tako da jedna hipoteza postaje „čvrsta“ podloga za nova i daljnja nagađanja).¹⁹

3. PRAVNOPOVIJESNA ANALIZA NATPISA

3.1. Pravne naznake

I Brunšmid, i Patsch, a posebno Jovanović, te svi drugi koji su s ozbiljnošću sagledavali *Pisani kamen* došli su do osnovnoga zaključka da je njegov sadržaj pravne provenijencije. U pravilu se i isprva to tvrdilo zato što je riječ o graničnom kamenu (dakle, ipak o nekakvu aktu o razgraničenju, jer se na njemu sigurno spominje *finis*). Bez ikakvih se daljnjih obrazloženja počesto točno tvrdilo da natpis bilježi i neku vrstu vodnoga prava (s obzirom na riječi *aditus* i *aqua*). Jovanović, kako je pokazano, obrađujući taj natpis ide i dalje pa spominje i pravno nazivlje te ima potrebu sasvim točno i opravdano ustvrditi da je fiksna. Ne želeći se uplitati u koloplete hipoteza ili stvarati „čvrste podloge“, ni u konačnici apsolutno razjasniti značenje koje ima ili koje bi mogao imati, čini se da pravna analiza ipak može podosta pripomoći da neki navodi u natpisu *pro futuro* budu manje nejasni. Zanimljivo je da

¹⁷ Jovanović, *ibid.*

¹⁸ Brunšmid, *op. cit.* u bilj. 15, str. 101. Na problematiku drugoga dijela zapisa osvrtno je pružio i Ilakovac, *op. cit.* u bilj. 2, str. 374-375.

¹⁹ Jovanović, *op. cit.* u bilj. 2, str. 47.

je *Pisani kamen* pravni akt i da sadržava pravno nazivlje, ali nikada ga nije tumačio pravnik, niti se njegovo značenje pokušalo odgonetnuti s gledišta rimskoga prava.

3.2. *Ex conventione finis inter Ortoplinos et Parentinos*

Prvi je dio natpisa nesporan i posvjedočuje da je granica među plemenskim zajednicama Ortoplina i Parentina utvrđena njihovim dogovorom (*ex conventione*). Taj se izraz može okvalificirati svojevrsnom epigrafskom šablonom, no i glede toga *Pisani kamen* drugačiji je od ostalih terminacijskih natpisa iz Dalmacije. Drugi natpisi koji spominju razgraničenje obično se odnose na spornu situaciju i kontradikciju te njezino razrješavanje pravorijekom *iudices*, koje su većinom postavljali rimski provincijski magistrati ili su, pak, ti magistrati djelovali kao *iudices*.²⁰

Početak natpisa iz šume Begovača ostavlja prostor naslućivanju da je u pogledu razgraničenja među Ortoplinima i Parentinima tradicijski možda mogla postojati tek poneka lako premostiva nejasnoća pa da se stoga neposredno pribjeglo dogovoru o granici među susjedima. Jer epigrafsko posvjedočenje ne daje ni za naslutiti da je postojao veći prijevor, a kamoli spor. Ovaj natpis ne naznačuje tko je dao poticaj utvrđivanju granice.²¹ Taj je poticaj vjerojatnije bio psihološki i došao je izvana, bilo neformalno od rimskih provincijskih vlasti (premda to, dakako, nije zabilježeno), ili s obzirom na očekivanja rimske okoline i pravnih procesa počevši od Tiberijeva doba koje je tendiralo tome da se cjelovito razriješe sporna pitanja o granicama (te s njima povezana druga pitanja tradicijskih prava) među domorodnim plemenima koja bi činila opasnost za održivost rimske provincijske vlasti. Činjenica da je riječ o rimskom natpisu, da je pisan latinskim, da koristi tipično rimske izraze i pravne figure, govori u prilog tome da je neki aspekt romanizacije utjecao na nastanak te *conventio*.

Jedan terminacijski natpis iz Dalmacije mnogo je sličniji *Pisanom kamenu* negoli drugi, taj također bilježi da je granica utvrđena dogovorom obiju strana (plemenskih zajednica), ali je taj dogovor postignut na temelju prethodne zapovijedi propretorskoga legata Aula Ducenija Gemina: *finis ... secundum conventionem utriusque partis ... iussu Auli Duceni Gemini legati Augusti pro praetore*.²² Premda

²⁰ E.g. CIL III 8663, CIL III 8472 (=ILS 5948), CIL III 2882, 9973, 2883, 15045, 9832, 9864a, 12794, ILS 5953, Wilkes, *op. cit.* u bilj. 2, str. 268 (br. 25).

²¹ U arbitražama se gotovo beziznimno navodi akt kojim je započelo rješavanje spora: *ex decreto Publii Cornelii Dolabellae legati pro praetore* (Wilkes, *op. cit.* u bilj. 2, str. 262 (br. 9), str. 258 (br. 1), str. 259 (br. 3)), *ex edicto P. Cornelii Dolabellae* (CIL III 9973; ILS 5953; Wilkes, *op. cit.* u bilj. 2, str. 262 (br. 9), str. 265 (br. 16)), *ob decretum Aurelii Galli legati* (CIL III 3167, 8663, 14239; Wilkes, *op. cit.* u bilj. 2, str. 262 (br. 9), str. 265 (br. 16)); *iussu A. Duceni Geminis* (CIL III 2883, 15045; Wilkes, *op. cit.* u bilj. 2, str. 262 (br. 9), 260 (br. 7), str. 262 (br. 8)), *iussu (?) legati Caesari Augusti Germanici* (Wilkes, *op. cit.* u bilj. 2, str. 262 (br. 9), str. 262 (br. 10)), *iussu Luci Volusi Saturnini legati pro praetore* (CIL III 8472; ILS 5948, Wilkes, *op. cit.* u bilj. 2, str. 262 (br. 9), str. 265 (br. 17)), *Bassus legatus Augusti pro praetore...iudicare iussit* (Wilkes, *op. cit.* u bilj. 2, str. 262 (br. 9), str. 266 (br. 20)), *Lucius Fumisulanus Vetonianus legatus pro praetore pontem et terminos renovari iussit* (Wilkes, *op. cit.* u bilj. 2, str. 262 (br. 9), str. 266-267 (br. 21)). Vidjeti i: CIL III 9860.

²² Wilkes, *op. cit.* u bilj. 2, str. 262 (br. 9).

se razlika među *Pisanim kamenom* i potonjim natpisom može tumačiti i inačicom u zapisivanju, skloniji smo je objasniti više promišljenošću negoli slučajnošću. Ako se stavi u odnos s potonjim natpisom, iz zapisa na *Pisanom kamenu* proizlazi da *conventio* nije bila ničim uvjetovana. Jer da je bila formalnopravno uvjetovana kakvim aktom rimske vlasti ili da se išta nadovezivalo na nju, to bi sigurno kao odlučna činjenica bilo zabilježeno. U potonjem natpisu *conventio* je formalno uvjetovana legatovim *iussum*. Moguće je da je ovdje bila riječ o zapovijedi da se spor riješi arbitražom, ali da su odmah nakon toga strane toga odnosa postigle dogovor (nagodbu) time okončavši pravnu stvar bez potrebe za kontradiktornim postupkom.

Pisani kamen započinje izrazom *ex conventione*, što je najbolje prevesti *po dogovoru*. Taj je izraz tehnički (i fiksni) pravni pojam koji označava puko suglasje stranačkih volja, tj. sporazum ili pakt koji je neformalan, koji je lišen svega rimskoga, pravno je nesankcioniran s *ius civile* i u pravnoj se stvarnosti nalazi izvan rimskoga prava. To nije ni ugovor (*contractus*), a smatramo da mu u odnosu na pojam *sporazum* odgovara manja pravno-semantička snaga koju značenjski sadržava *dogovor*. Takav sporazum s gledišta rimskoga prava mogao je biti samo pakt (*nudum pactum, conventio, consensus*) u kojemu su strane usmeno izrazile suglasnu volju.²³ *Conventio* (→ *convenire*) zapravo je *consensus* (→ *consentire*).²⁴

U prilikama rimske Dalmacije u najranijoj fazi Principata, neposredno nakon njezine pacifikacije u *Bellum Batonianum* te među ovdašnjim plemenskim zajednicama koje su Rimljani u tome trenutku u najboljem slučaju smatrali peregrynima (ako ne *inimici* ili *dediticii*), ona ne može ni biti išta drugo formalnije ili sankcioniranije od rezultata pukoga dogovaranja. To nije ni ugovor ni sporazum, nego u najboljem slučaju mjesno i personalno ograničeno dogovaranje *iuris gentium*.²⁵ Velike plemenske zajednice na izoliranim područjima koje su imale dobro utvrđena središta bile su snažne, ratoborne, s dugom tradicijom samouprave i dugovjekim vlastitim tradicijskim pravnim režimima koji su odražavali njihovu posebnost.²⁶ Kao takve, one su se izdržljivo suprotstavljale rimskom osvajanju i uspostavi vlasti pa sigurno u početnim desetljećima rimske provincijske uprave nisu bile uključene u sustav prava kao ravnopravne ili ikako šire relevantne, osim u mjesnim (susjedskim) okvirima.²⁷ To znači da se njima nije moglo priznati korištenje tipičnim izvorno rimskim institutima poniklima u *ius civile*, već im se faktički dopuštala ograničena i nikako, osim faktički, pravnposlovna aktivnost

²³ Ulp., D.2.14.1.2.; Ulp., D.4.8.11.4.

²⁴ Za pojam u rimskom pravu vidjeti Zimmermann, R., *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford University Press, Oxford 1996., str. 561-565.

²⁵ Berger, A., *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Transactions of the American Philosophical Society, vol. 43 2/1953, str. 87-88.

²⁶ Sherwin-White, A. N., *The Roman Citizenship*, Clarendon Press, Oxford 1973., str. 252-253.

²⁷ Dzino, D., *Illyricum in Roman Politics 229 BC – 68*, Cambridge 2010., str. 156, 159, 166; Milotić, I., *Peregrine communities in Dalmatia at the beginning of the 1st century from perspective of their disputes*, u: *The century of the brave: Roman conquest and indigenous resistance in Illyricum during the time of Augustus and his heirs / Stoljeće hrabrih: Rimsko osvajanje i otpor starosjediłaca u Iliriku za vrijeme Augusta i njegovih nasljednika*, Milićević Bradač, M.; Demicheli, D. (ur.), FF Press, Zagreb str. 331-332.

kada je to bilo u interesu Rima i samo s onim subjektima koje je Rim za to smatrao prikladnima.

Conventio je kao latinska riječ i pravni institut na ovaj natpis mogao prispjeti samo od Rimljana. U klasično doba, kada nastaje *Pisani kamen*, *convenire* u pravu ima značenje i zborovanja ili zajedničkog okupljanja na nekome mjestu radi donošenja odluke. U takvim se prilikama *convenire* odnosi specifično na kolektive, baš kao što je to slučaj s ovoga velebitskog natpisa. Nije toliko važno je li *conventio* na ovome natpisu posljedica zborovanja svih članova zajednicâ ili samo starješina, ni to je li taj događaj pravnim režimom podudaran s pravnim događanjima pri odlučivanju u rimskim *societates*, koliko je odlučno da se postizala jednaka *ratio*, tj. jednaki idejni koncept kao i kod odlučivanja kolektivâ kakav je zastupljen u rimskim klasičnim pravnim izvorima.²⁸ Opisane naznake pridonose poimanju da je *ex conventione* fiksni pravni izričaj i da baš ta riječ i u takvome izrazu nije iskorištena slučajno.

Conventio i *ex conventione* u rimskome klasičnom pravu uvijek se odnose na uzgrednosti koje se pridodaju institutima *iuris civilis*. Kao puki i ničim zadani (ni opterećeni) izričaj volje, ima značenje postizanja suglasja dviju strana. Rezultat toga suglasja jest *lex inter partes* koji strane prihvaćaju, poštuju i na opredmećeni način obdržavaju. I Oroplini i Parentini stoga ovime, jednako kao i Rimljani među sobom, konsenzualno stvaraju obvezu *pro futuro*. Premda izvan rimskoga prava, te dvije zajednice u konkretnome slučaju – analogno kao i Rimljani kod utuživih ugovornih obveza – *legem ex conventione accipiunt*.²⁹

Sljedeći je pojam s natpisa *finis*. Zna se što je granica u pravu. No ona je u rimsko doba mogla imati posve različite pojavnosti koje se nisu mnogo razlikovale ovisno o tome je li bila riječ o privatnoj granici ili granici kakve javne sfere. Mogla se poimati kao linija u prostoru, kao veći ili manji granični prostor, kao prirodna barijera (rijeka, planinski masiv, jezero), zatim kao tvrda granica, ili primjerice kao polupropusna granica rimske države u sjevernoj Africi koja je bila dijelom tamošnjega vrlo složenoga integralnog procesa asimilacije i dr.³⁰

Finis koja je zabilježena na *Pisanom kamenu* vrlo je vjerojatno bila linija u prostoru, a protezala se negdje u blizini stijene na koju je uklesan natpis. Da je riječ o liniji nagovještuje posljednji dio natpisa u kojemu je naznačeno da se *aditus ad aquam* ustanovljuje (osniva) za Oropline i da im je za pristup *aqua* bila potrebna staza duljine petsto koraka. Tih petsto koraka moralo se računati od njihova teritorija, tj. od granice s Parentinima, jer se *aqua* očito nalazila na teritoriju Parentina.

²⁸ Ulp., D. 2.14.1.3; Afr., D. 2.1.18; Berger, *op. cit.* u bilj. 25, str. 87.

²⁹ Ulp. D. 16.3.1.6.; Petranović, A., *Uvjetovani konsenzus i rimska uvjetna kupoprodaja*, Zbornik Pravnoga fakulteta Sveučilišta u Rijeci (1991.), vol. 28, 2/2017, str. 1235.

³⁰ Rousselle, A., *Frontières terrestres, frontières célestes dans l'Antiquité*, Presses universitaires de Perpignan, Pariz 1995., str. 1-16; Elton, H., *Frontiers of the Roman Empire*, Routledge, London 1996., str. 5-8, 111-113; Cordovana, O. D., *Historical Ecosystems. Roman Frontier and Economic Hinterlands in North Africa*, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, vol. 61, 4/2012, str. 461-463; Starac, A., *Pitanje istočne granice Cisaplinske Galije i odnos općina Tergeste i Egida*, *Histria Archaeologica*, 24-25/1993-1994, str. 5-37; Margetić, L. (1988.) *Napomene o Augustovim granicama tergestinskog agera.*, *Dometi*, vol. 21, 12/1988, str. 779; Milotić, *op. cit.* u bilj 27, str. 335-337.

Numerička fiksnost duljine *aditus* upućuje da se duljina na kojoj je ustanovljen računala od neke početne točke u prostoru, a to je mogla biti samo *ex conventione* utvrđena *finis* među Ortoplina i Parentinima, što uostalom čini samu bit ovoga natpisa.

Ipak, *finis* u specifičnim mjesnim kontekstima oduvijek donekle podliježe relativizaciji, i to baš na prostorima poput ovoga velebitskoga gdje se rijetko i izolirano u prostoru pojavljuju neka ključna i životno važna dobra (poput izvora, vodotoka, šuma, pašnjaka, livada, kvarca, pijeska i sl.). Premda se ta dobra nalaze na teritoriju jedne zajednice, zbog njihove rijetkosti i oskudnosti, od pamtivijeka ih zajednički koristi okolno stanovništvo neovisno o teritorijalnim pripadnostima i razgraničenjima. To se postiže omogućavanjem pristupa i iskorištavanja tih dobara na tuđem teritoriju neovisno o granici. Od najstarijega (arhaičnoga) doba rimsko je pravo i za takve situacije institucionaliziralo služnost *iter*, omogućivši preko tuđega zemljišta pristup pješice (*ire*).³¹ Odatle je posredovanjem Rimljana na velebitsko prostranstvo dospio koncept *aditus* (od lat. *adire*) koji se spominje na *Pisanom kamenu*, a ovdje je ipak iznimka od fiksne granice, tj. služi kao sredstvo njezina relativiziranja. Kontekst bezvodna velebitskoga krša zasigurno je i mnogo prije dolaska Rimljana među ovdašnjim stanovništvom uvjetovao nastanak tradicijskih režima zajedničkoga korištenja izvora Begovača. Sigurno taj režim nije nastao u doba rimske vlasti, niti u pogledu toga uređenje s *Pisanoga kamena* ima konstitutivno značenje. Kao i drugi terminacijski odnosi koji se susreću na nizu natpisa iz Dalmacije, i ovaj je zasigurno predrimske provenijencije, no njegovim deklariranjem na natpisu sročenom na latinskom jeziku taj je tradicijski režim na neki način preveden u institucijski okvir i jezik rimskoga klasičnog prava (o tome više u sljedećemu poglavlju ovoga članka).

Posljednji dio prvoga dijela natpisa završava naznakom dviju susjednih plemenskih zajednica, kojima pripada *conventio* i među kojima se njome utvrđuje *finis*. One se bilježe samo etnonimom (u nominativu *Ortoplini* i *Parentini*). Za razliku od, primjerice, *res publicae Aseriatium et Alveritarum* koje su u aktu o razgraničenju zabilježene statusnom odrednicom i etnonimom,³² većina predrimskih domorodnih zajednica na tlu rimske Dalmacije naznačena je samo etnonimom (e.g. *Corinienses*, *Salviates*, *Stridonenses*, *Nediti* i dr.), pa glede toga *Pisani kamen* ne sadržava ništa novo ili neuobičajeno. Razlikovnost u naznačavanju plemenskih zajednica s *res publica* ili samo etnonimom duboko je znakovita i pravno dalekosežna. Ona odražava različita gledišta Rimljana i pravne kvalifikacije subjektiviteta plemenskih zajednica.

Res publicae odražavaju viši stupanj priznatosti i obzira Rimljana prema njima te nadasve veću samoupravu u sustavu rimske vlasti. Takve zajednice imale su u sustavu rimske provincijske uprave neku vrstu pravno sankcionirane municipalnosti jer, uostalom, u rimskome pravu *res publicae* pripadaju korporacijama kao posebno

³¹ Ulp., D. 8.3.1.; Gai., D. 8.1.5.; Pomp., D. 8.1.13.

³² Milotić, *op. cit.* u bilj. 8, str. 910-911; Kuntić-Makvić i Šegvić, *op. cit.* u bilj. 4, str. 49-62.

vrsti pravnih osoba.³³ Osim pravne kvalifikacije s obzirom na samoupravnu autonomiju, *res publicae* odražavaju i faktičnost, tj. njima se označuju velike i potentne zajednice koje su, k tome, bliže provincijskim središtima te su u većoj mjeri zahvaćene romanizacijom.³⁴ *Res publica* je u rimskome pravu dovoljno širok pojam da obuhvati peregrinske *civitates*, *municipia*, *colonia*, pa čak i *collegia*.³⁵

Označavanje etnonimom upućuje na manje i izoliranije zajednice koje su prostorno odmaknute od provincijskih središta, ali i takve koje su malo dotaknute pravnom i faktičnom romanizacijom. Korištenje etnonima pokazuje da u sustavu prava te plemenske zajednice nisu imale prepoznati subjektivitet. Ipak, potreba njihova spominjanja na terminacijskim natpisima pokazuje nekakav specifičan *ad hoc* polupravni i više faktički obzir prema njima, i to ponajviše kada je to odgovaralo Rimljanima i u stvarima koje su za provincijsku upravu bile iznimno važne.³⁶ Ortoplini i Parentini nalazili su se na krajnje izoliranim područjima rimske Dalmacije, na velebitskim prostranstvima koje ne karakterizira ne samo bezvodnost, nego i surovost krajolika, oštrina klime te udaljenost od svih komunikacija i iole većih naselja. *Pisani kamen* posvjedočuje da i takve zajednice, koje su uistinu u svakome pogledu bile rubne i prema kojima su Rimljani imali više odnos faktične vlasti (u smislu podvrgnutosti) negoli pravni obzir, mogu biti uklopljene u sustav rimskoga prava te svoje odnose čak i u ranoj fazi rimske vladavine u provinciji u cijelosti procjenjivati korištenjem latinskog jezika, fiksnoga pravnog nazivlja i institucija rimskoga prava.

3.3. *Aditus ad aquam...*

Drugi dio natpisa započinje s *aditus ad aquam* na koji se u tumačenjima znanstvenika najčešće nadovezuje *vivam*. Jovanović izraz *aqua viva* u latinskoj pismenosti ne povezuje s dobom kada je natpis nastao, nego s djelima kršćanskih pisaca³⁷ pa je i zato taj dio zapisa okvalificirao nejasnim. Jovanovićeva je tvrdnja o većinskoj zastupljenosti *aqua viva* u djelima kršćanskih pisaca točna.

Međutim, taj izraz postoji u posljednjemu stoljeću Republike i zastupljen je već u Varonovu „De lingua Latina“: *Origo potionis aqua, quod oequa summa. Fons unde funditur e terra aqua viva, ut fistula a qua fusus aquae*.³⁸ Susreće se i u rimskoj toponimiji Principata kao naziv za naselja i lokacije smještene na vrucima žive vode. Ti toponimi (na Tabuli Peutingeriani to su ujedno piktogrami kojima se označavaju *mansiones*) zabilježeni su u nekoj inačici koja sadržava riječi *aqua* i *viva*

³³ Iavol., D.3.4.8.; Ulp., D.48.18.1.7. ... *quo iure uti debeant Bithyniae vel Ponticae civitates in iis pecuniis quae ex quaque causa rei publicae debentur ex lege cuiusque animadvertendum est*. Plinius, *Epistula ad Traianum* 109.

³⁴ Sherwin-White, A. N., *The Roman Citizenship*, Clarendon Press, Oxford 1973., str. 47, 58, 72-73.

³⁵ Duff, P. W., *Personality in Roman private law*, Cambridge University Press, Cambridge 1938., str. 37.

³⁶ Milotić, *op. cit.* u bilj. 27, str. 335.

³⁷ Jovanović, *op. cit.* u bilj. 2, str. 47.

³⁸ Varro, *De lingua Latina* 5, 123.

(Aqua Viva, Aquaviva i sl.): tako na Tabuli Peutingeriani postoji *mansio* Aqua viva koja se ubicira u Petrijanec, zatim *mansio* jednaka naziva koji je do danas očuvan kao toponim Acquaviva u Umbriji. U antologijskome radu o rimskim mjeriteljima B. Campbell u zapisima mjeritelja i u gradivu koje je s time povezano bilježi 26 rimskih primjera spominjanja *aqua viva*.³⁹ U Justinijanova se *Digesta* izraz *aqua viva* dvaput spominje, oba puta u Ulpijanovim komentarima *Pretorskog edikta*, i to svaki put s obzirom na služnosti koje se osnivaju na izvoru žive vode (vrutku), dakle baš u situacijama koje su jednake onoj na *Pisanom kamenu*.⁴⁰

Prema tome, izraz *aqua viva* uistinu je rijetkost u vrijeme nastanka *Pisanog kamena*, ali ne i nešto nepostojeće ili nemoguće. Dapače, ako se sagleda gdje se u tim rijetkim slučajevima bilježi *aqua viva* u pretkršćansko doba, može se zaključiti da se pojavljuje baš na mjestima gdje postoje stalni izvori žive vode (vruci), i to baš takvi poput onoga u šumi Begovača na Velebitu. To nisu sezonski, povremeni ili bujični izvori, nego stalni – čija izdašnost može sezonski varirati, ali u pravilu nikada ne presušuju pa su stoga u rimsko doba bili prepoznati kao vrijedno dobro.

Aditus ad aquam dio je ovoga natpisa koji nije sporan. Kontekstualizacija i ubikacija toga izraza koji upućuje na vodu baš tu gdje je postavljen (u šumi Begovača), u tom surovom i bezvodnom kraju, ne ostavlja drugu mogućnost zaključivanja nego da se odnosi na jedinu vodnu pojavu u blizini, a to je izvor Begovača. To nije tek voda ili bilo kakva voda (stajačica, vodotok), nego stalni vrutak koji se uvijek prihranjuje vodom pa se ta voda opravdano može nazvati živom. Stoga tumačenje toga dijela natpisa, pozivajući se na pridjev *viva*, nije nimalo neodrživo.

Aditus ad aquam izričaj je rimske pravne provenijencije. U njemu nema ničeg lokalnog, plemenskog ili predrimskog, već kao tipičan *terminus technicus* pripada tada ustaljenom rimskome pravnom instrumentariju. Preuzet je iz klasičnoga prava, i to specifično iz područja zemljišnih poljskih (seoskih) služnosti koja se mogu dovesti u svezu s vodnim dobrima. Može se reći ili da je riječ o imitiranju koncepta tih služnosti koji postoje po rimskom *ius civile*, ili o dosljednom preuzimanju tih instituta u peregrinsku sredinu glede pitanja razgraničenja među dvjema zajednicama i problematike pristupa izvoru vode koji se nalazi na teritoriju jedne od njih. Iz *aditus ad aquam* iščitavaju se u ovome slučaju prava služnosti na tuđem zemljištu. Riječ je o pravima koja su osnovana za Ortopline i koja su oni ostvarivali u pogledu izvora vode. Ako se ta situacija procjenjuje s gledišta rimskoga *ius civile*, Ortoplini se mogu okvalificirati kao ovlaštenici služnosti jer obitavaju na teritoriju koji nema vlastita izvora vode pa im se time daje nužno potreban pristup iskorištavanju vodnoga dobra u vidu izvora Begovača koji se nalazi na tuđem teritoriju. Teritorij Ortoplina u tome je smislu *praedium dominans*. Na natpisu je to izričekom posvjedočeno u njegovu

³⁹ Campbell, *op. cit.* u bilj. 7, str. 534.

⁴⁰ *Hoc interdictum de cisterna non competit: nam cisterna non habet perpetuam causam nec vivam aquam. ex quo apparet in his omnibus exigendum, ut viva aqua sit: cisternae autem imbribus concipiuntur. Denique constat interdictum cessare, si lacus piscina puteus vivam aquam non habeat.* Ulp., D. 43.22.1.4.

Is qui in puteum vicini aliquid effuderit, ut hoc facto aquam corrumpere, ait Labeo interdicto quod vi aut clam eum teneri: portio enim agri videtur aqua viva, quemadmodum si quid operis in aqua fecisset. Ulp., D. 43.24.11 pr.

nastavku – jer se Ortoplina navode u dativu (*Ortoplinis*), čime se precizira pripadnost *aditus ad aquam* baš njima. Izvor vode na koji smiju pristupiti Ortoplina nalazi se na teritoriju Parentina, čime zapravo ovi potonji na vlastitu teritoriju osnivaju prava služnosti za Ortopline opterećujući se njime. U tome je smislu, opet sagledava li se ova situacija iz rimskoga *ius civile*, teritorij Parentina zapravo *praedium serviens*.

S obzirom na sadržaj natpisa, a kako je riječ o pravima povezanima s vodom, situacija s Velebita ima izražene analogije s pravnom situacijom koju je opisao klasični pravnik Ulpijan u pogledu *servitus aquae haustus*.⁴¹ Riječ je o fragmentu u kojemu Ulpijan komentira odredbe *Pretorskog edikta* (kodificiranog 130. godine, no s odredbama koje su ranije datacije), čime je ta situacija i vremenski razmjerno bliska nastanku *Pisanog kamena*.

Aditus ad aquam s natpisa u sebi nužno objedinjuje dva prava. Prvo je *iter* (služnost staze) koje se u rimskim izvorima opisuje kao *ius eundi* i *ius adeundi* ili *ius ambulandi*. To je pravo staze, tj. pravo Ortoplina da pješice ili pješice u pratnji životinje uopće priđu izvoru vode koji se nalazi na poslužnom zemljištu koje pripada Parentinima. Prilazi se po prirodnoj podlozi, ne očekuje se, niti se od Parentina može zahtijevati išta drugo u smislu izgrađenosti ili uređenosti staze, a učestalost i opseg prilaznja izvoru nisu zadani. Pristup je slobodan, besplatan i ničime se ne smije osujetiti.⁴² Prema tome, kad god imaju potrebu za vodom, Ortoplina mogu doći na izvor. Sam bi se po sebi *aditus* iscrpljivao time što je prethodno navedeno – u prilaznju (od *adire*). No to bi samo za sebe bila besmislica. Smisao i svrha prilaza bili su omogućiti Ortoplina crpljenje vode s izvora, što je morala biti služnost *aquae haustus* koja se ostvarivala na poslužnom zemljištu – na samome izvoru.⁴³ Ona se na natpisu izrijeком ne spominje, ali je cjelovito nagovješćuje akuzativ cilja (*ad aquam*, a možda i *vivam*). Ta *servitus aquae haustus* u slučaju Ortoplina i Parentina ustanovljena je s obzirom na susjedno zemljište.

Takva pravna konstrukcija koja se iščitava s *Pisanog kamena* jest održiva, ali je s gledišta služnosti vrlo neobična. Dapače, ona ide obrnutom logikom u odnosu na rimska shvaćanja o vodnim služnostima. Naime, kod opisivanja služnosti, odnosno njihova osnivanja, pravo pristupa vodnom dobru (*actus, iter* i sl.) nikada se ni ne spominje, a kamoli da se ono stavlja na prvo mjesto – ispred vodne služnosti u užemu smislu – ako se odvija preko tuđega zemljišta ili na tuđemu zemljištu na kojem se nalazi. Naprosto se podrazumijeva, ako se želi crpsti voda na tuđemu zemljištu, da to uključuje i prilaz do vodnoga dobra, a po potrebi (kod akvadukata) i postavljanje instalacija ili drugih uređaja.⁴⁴ Na *Pisanom kamenu* spominje se samo

⁴¹ *Qui habet haustum, iter quoque habere videtur ad hauriendum et, ut ait Neratius libro tertio membranarum, sive ei ius hauriendi et adeundi cessum sit, utrumque habebit, sive tantum hauriendi, inesse et aditum sive tantum adeundi ad fontem, inesse et haustum. Haec de haustu ex fonte private.* Ulp., D. 8,3,3,3.

⁴² Berger, *op. cit.* u bilj. 25, str. 703.

⁴³ Paul., D. 8.3.7.1.; Ulp. D. 43,22,1,6; Kamińska, R., *The Praetor's Protection of the Rural Praedial Servitudes*, Biuletyn Polskiej Misji Historycznej [Bulletin der Polnischen Historischen Mission], 15/2020, str. 56; Bannon, C. J., *A Short Introduction to Roman Water Law*, *Memoirs of the American Academy in Rome* 6/2021, str. 5.

⁴⁴ Kamińska, *ibid.*, str. 56; Berger, *op. cit.* u bilj. 25, str. 703.

aditus ad aquam što je ipak uzgrednost u funkciji glavnoga – crpljenja vode s izvora. Obrnute situacije postoje, no rijetke su – pri tome samo osnivanje prava puta do izvora podrazumijeva za ovlaštenika i pravo da uzima (zahvaća) vodu.⁴⁵

3.4. ... *ad aquam vivam Ortioplinis*

Premda se epigrafski i filološki može činiti nejasnom riječ koja slijedi iza *ad aquam*, kontekstualizacija i čitav pravni ambijent toga natpisa upućuje na vjerojatnost da bi se moglo raditi o živoj vodi (*aqua viva*). Kad god bi se osnivala vodna služnost, ona uključuje i služnost prilaza vodnom dobru koje se nalazi na tuđemu zemljištu. Posebno se precizno prilaz određivao baš kod *servitus aquae haustus* koja je, sadržajno gledajući, zabilježena na *Pisanom kamenu*. Ta je služnost za ovlaštenika značila pravo ugrabiti (zahvatiti) vodu specifično s izvora žive vode (u praksi najčešće), ali i iz bunara, s česme, s fontane i sl.⁴⁶

Aqua viva posebno se često koristi prilikom mjeriteljskog (agrimenzorskog) označavanja ili utvrđivanja granice (*finis*) u situacijama kada se pritom u obzir uzimalo postojanje izvora žive vode. *Aqua viva* tada je isključiva oznaka vrutka, i ne može se odnositi ni na što drugo.⁴⁷ Svježa i živa voda (takva koja je dolazila neposredno s izvora) u pravu se kvalificirala sasvim drugačije negoli druga vodna dobra (more, jezera, lokve, bare, vodotoci), što posvjedočuje i Varon.⁴⁸ Posvuda u rimskoj državi izvorišta svježe vode (*aqua viva*) imaju dalekosežno značenje koje je istovremeno i vodno, ali također političko, strateško, vojno, ideološko i dr. Stoga, glede izvora žive vode oduvijek i posvuda postoji zamjetna težnja Rimljana da se sve u vezi s njima precizno uredi, kako na općoj razini, tako i u okvirima mjesnosti.⁴⁹

Time se još više nazire uklopljenost uređenja na *Pisanom kamenu* u politiku Rimljana i njihov sustavan pravni pristup izvorima žive vode. Podudarnosti su uistinu velike. Ne samo da je riječ o rimskome konceptu vodne služnosti koja za predmet ima izvor žive vode, nego je na primjeru *Pisanog kamena* riječ o terminacijskom procesu koji se razriješio *ex conventione*, a u takvim procesima, kada se utvrđuje *finis*, izvori žive vode beziznimno se označavaju s *aqua viva*. Kako potonja pravilnost proistječe iz mjeriteljskih zapisa koji su nastajali širom rimske države, može se domišljati i dalekosežnije – premda to nije zabilježeno i premda je *finis* utvrđena *ex conventione* Otroplina i Parentina – da je u procesu utvrđivanja

⁴⁵ Kamińska, *ibid.*, str. 56.

⁴⁶ Kamińska, *ibid.*, str. 56; Berger, *op. cit.* u bilj. 25, str. 703; Bannon, C., *Fresh Water in Roman Law*, *The Journal of Roman Studies*, 107/2017, str. 61.

⁴⁷ Grosso, G., *Le servitù prediali nel diritto romano*, G. Giappichelli, Torino 1969., str. 114.

⁴⁸ Varro, *De re rustica* 3.17.3.

⁴⁹ Bannon, *op. cit.* u bilj. 46, str. 61.

granice ili njezina postavljanja u prostoru, pa čak i kod izrade samoga zapisa, mogao sudjelovati mjeritelj (*agrimensor, mensor, finitor*).⁵⁰

Posljednja naznaka u ovome dijelu natpisa jest *Ortoplinis*. Etonim je u dativu, čime se dokumentira da je Ortoplinima (tj. za Ortopline) osnovan *aditus ad aquam vivam*. Pravno vrednujući taj tekst proizlazi da su Ortoplini kao zajednica ovlaštenici služnosti, odnosno da je njihov teritorij povlasno zemljište (*praedium dominans*). Ovdje je riječ o plemenskoj zajednici koja se u kontekstu te zemljišne poljske služnosti izrijeком spominje *personaliter* – svojim etnonimom. Za tu vrstu služnosti to je neuobičajeno jer se ona u rimskome pravu osniva u korist svakodobnoga vlasnika povlasnog zemljišta, dakle za bilo koga tko bi u nekom trenutku postao njegovim vlasnikom, pri čemu nije odlučan osobni identitet ovlaštenika. Dakle, ovlaštenik se uvijek određuje *realiter*, zbog čega se uostalom ta vrsta služnosti ubraja u skupinu *praediorum* (tj. zemljišnih). Na *Pisanom kamenu* navode se Ortoplini kao ovlaštenici jer je riječ o zajednici, a zajednica u smislu kontinuiteta i postojanosti nije pojedinac jer ima izraženo obilježje stalnosti, pa je logično da se teritorij poistovjetio sa zajednicom koja ga kontrolira i na njemu obitava. U pogledu vrste i pravne naravi te služnosti takav specifikum glede ovlaštenika (*Ortoplinis*) ništa ne mijenja.

3.5. Opisivanje *aditus ad aquam vivam*

Epigrafski i filološki najproblematičniji dio natpisa njegov je posljednji dio. Kako god da se taj dio iščitava, sigurno je da bilježi prostorni okvir prilaza, što nagovješćuje riječ *passus*, koja se u koristi za označavanje broja koraka. Rimski *passus* (korak) iznosi oko 1,48 m, pri čemu tisuću *passus* čini rimsku milju (1480 m).⁵¹ Čini nam se da se na natpisu *aditus* opisuje i kvantificira s *passus*, odnosno da je manje vjerojatno da *passus* ima značenje prolaza kada to već ima *aditus*, a potonja je riječ na natpisu nesporna. Dobro je stoga Jovanović primijetio da bi tumačenje *aditus passus delatus* sadržavalo višak koji se ne bi mogao objasniti. Ako se prihvati češće tumačenje, tj. takvo da se *passus D latus I*. čita *petsto koraka, širine 1 (korak)*, postoji problem koji se sastoji u tome što slovo D ima po sredini nedvojbenu crtu – izgleda kao Đ – koja označava ligaturu, skraćenicu. Filološki i epigrafski nejasnoća je nerazrješiva pa se s gledišta tih disciplina uistinu može steći dojam da je posve nejasno što piše na natpisu.

Kada se taj nejasan zapis sagledava u kontekstu prava, tj. s obzirom na služnost *aquae haustus* koja se osnovala i *aditus ad aquam vivam*, postaje ponešto jasnije kako je posljednji dio natpisa epigrafski trebao izgledati i što je trebao značiti.

⁵⁰ Premda nisu mnogobrojna, neka svjedočanstva s terminacijskih natpisa iz Dalmacije spominju da je u procesima razgraničenja sudjelovao mjeritelj te da je uspostavljanje granice provedeno s obzirom na njegova utvrđenja. Primjerice, CIL 2883 i 2887. Vidjeti o tome: Campbell, B., *The Writings of the Roman Land Surveyors – Introduction, Text, Translation and Commentary*, Society for the Promotion of Roman Studies, London 2000., str. 476; Dilke, O. A. W., *The Roman Land Surveyors: An Introduction to the Agrimensores*, Adolf m Hakkert, Amsterdam 1992., str. 31-33, 51.

⁵¹ Jovanović, *op. cit.* u bilj. 2, str. 47; Berger, *op. cit.* u bilj. 25, str. 617.

Opetuje se, i to je ključna činjenica, predmet te vrste služnosti nije bio pristup bilo kakvome vodnom dobru, nego većinom izvorima žive vode (vrucima), a ponekada, ali kudikamo rjeđe, također bunarima, česmama i fontanama. Prema tome, njegov je predmet bilo prostorno vrlo ograničeno vodno dobro kojemu se i u prostornom smislu moglo prilaziti usko, a ne poput rijeka, potoka i jezera na bilo kojemu mjestu uz obalu odnosno u dugim linijama s obzirom na njihovo protezanje, tj. tok. Kod te vrste služnosti stoga je uvijek postojao *iter*. U pravnome smislu to je bilo pravo pješice prići izvoru vode preko tuđeg zemljišta. S nepravnoga gledišta taj je *iter* bio fizički prostor, staza kojom se prilazilo (i moralo prilaziti) izvoru vode. Kod *servitus aquae haustus* stoga nije nimalo neuobičajeno da se, osim osnivanja prava, u tome trenutku definira prostorni okvir prilaza, tj. da se odredi protezanje fizičke staze do izvora u smislu njegove dužine i širine. Ako bi se to primijenilo na *ratio Pisanog kamena*, onda je održivo da se posljednji dio tumači kao duljina i širina staze po kojoj su Ortoplini mogli pristupiti izvoru vode sa svojega zemljišta.

Druga mogućnost pravnoga tumačenja, doduše nategnutoga (posebno s epigrafskoga i filološkog gledišta), polazila bi od toga da je *aditus* isključivo pravni pojam služnosti, dok je *delatus passus* fizičko obilježje. To bi onda podrazumijevalo da je osnovana služnost prilaza izvoru vode (*aditus ad aquam vivam*) i da je u tu svrhu Ortoplinima *delatus passus*, tj. da im je dopušten fizički prolaz do izvora.

Jedno je od temeljnih pravila zemljišnih služnosti u rimskom pravu da se moraju izvršavati obazrivo (*civiliter*). To znači da njihov ovlaštenik zadiranje u vlasničko pravo osobe opterećene služnošću mora svesti na najmanju mjeru, tj. činiti to tako da najmanje smeta vlasniku.⁵² Kod *servitus aquae haustus*, koja u sebi nužno sadržava i *iter* do izvora vode (vrutka),⁵³ prilaz se većinom prostorno ograničava u trenutku osnivanja služnosti tako što se utvrđuje širina i duljina staze kojom se prilazi. U slučaju izvora vode, koji su daleko najčešći predmet *servitus aquae haustus*, prostorna ograničenost te vodne pojave samom prirodom stvari nameće imperativ da njoj ne pristupa odasvud i naširoko nego po nekoj utabanoj stazi (koja u pravilu uvijek postoji jer se izvori stalno koriste). Pravnik Celz, koji je živio otprilike u doba nastanka *Pisanog kamena*, izrijeком tvrdi da *civiliter* podrazumijeva korištenje uvijek istog puta, tj. iste staze. *Iter* koji sadržava *aditus* k nečemu slobodan je samo po tome putu (stazi). *Iter* je, dakako, po toj stazi slobodan samo ovlaštenicima služnosti i nikome drugome, tj. u slučaju *Pisanoga kamena* – Ortoplinima. To nagovješćuje primjenu rimskoga shvaćanja da izvor vode pripada vlasniku zemljišta gdje se nalazi,⁵⁴ u našem slučaju – Parentinima.

Tome da se služnost čiji je predmet izvor vode izvršava *civiliter*, najčišće bi i najpreciznije pridonosilo točno određivanje položaja staze kojom se pristupa izvoru i njezine dimenzije u smislu duljine i širine. Sve to uzevši u obzir, otvara se

⁵² Cels. D.8.1.9.

⁵³ Grosso, G., *Sulla servitù di aquae haustus*, *Bulletino dell'Istituto di Diritto Romano*, 40/1932, str. 401-436.

⁵⁴ CIL I, 5; CIL XI, 3003 = ILS 5771; Bannon, C. J., *Gardens and Neighbors: Private Water Rights in Roman Italy*, University of Michigan Press, Ann Arbor 2009, str. 1; Bannon, C., *Fresh Water in Roman Law*, *The Journal of Roman Studies*, 107/2017, str. 62, 67.

pravna mogućnost da je u posljednjemu dijelu *Pisanog kamena* uistinu postojala specifikacija dimenzija fizičke staze kojom se prilazilo izvoru u smislu njezine duljine i širine. Tih petsto koraka (740 m) duljine i jedan širine (1,48 m)⁵⁵ iz jedne inačice tumačenja natpisa stoga kao ideja nije pravno neodrživo premda je to, kako tvrdi Jovanović, epigrafski i filološki nepovjerljivo. *Iter* u svojoj biti i naravi najčešće (ne i nužno) podrazumijeva prostornu određenost, što se ne odnosi samo na *iter* koji je sastavni dio *servitus aquae haustus*, nego i na, primjerice, *iter aquae*, *iter ad sepulchrum* i sl.

Kada bi se navedeno tumačenje posljednjega dijela *Pisanog kamena* prihvatilo s naznačenim dimenzijama, to bi značilo da izvor Begovača nije bio pojilište za životinje, nego da su mu mogli pristupiti samo ljudi ili možda ljudi s teglećim životinjama koje su išle uz njih noseći posude za vodu. Naime, širina od 1,48 m ne dopušta ništa drugo. Potonje razumijevanje podudarno je s uobičajenim shvaćanjem među romanistima koji se bave vodnim uređenjima da se ta služnost *aquae haustus* većinom odnosila na crpljenje vode s izvora koje su provodili ljudi, a ne za neposredno napajanje životinja na izvoru.⁵⁶

Međutim, neovisno o svemu rečenome, moguće je i drugačije, da je u tome najjasnijemu dijelu natpisa samo ustvrđeno kako je dopušten fizički prolaz (kakvom utabanom stazom) da bi imali prilaz živoj vodi, što je u pravnome smislu možda nedovoljno određeno, ali je pravno održivo.

Još dva čimbenika bitno određuju prilaz izvoru Begovača u trenutku nastanka *Pisanog kamena*, ali i shvaćanje o pravnim režimima koji su s njime povezani. Prvi je okolišni čimbenik koji izvor žive vode na bezvodnome velebitskom kršu kvalificira nemjerljivo važnim i egzistencijalnim prirodnim dobrom koje je nužno u zajedničkoj upotrebi svih stanovnika na tom prostoru, neovisno o razgraničenju. Životna važnost toga izvora u velebitskome bezvodu i njegova stalnost zasigurno su pridonijeli tome da se on pomno čuvao i da vrlo vjerojatno na njemu nije bilo dopušteno napajanje stoke. Drugi je čimbenik pravno-tradicijski. Izvor Begovača kao unikatno vodno dobro zasigurno se i prije nastanka *Pisanog kamena* te dugovjeko prije rimske vlasti koristio među Parentinima i Ortoplinima prema običajnim tradicijskim pravilima. I pitanje koje je među Parentinima i Ortoplinima na latinskom označeno s *finis* i pitanje *aditus ad aquam vivam* zasigurno je predrimске provenijencije te je ovisilo o mjesnim prilikama i tradicijskome razumijevanju, a meritum stvari odražavao je vjerojatno plemenska, a ne rimska shvaćanja. To je sasvim u skladu sa Sherwin-Whiteovim načelnim zaključcima o predrimskim zajednicama na području Dalmacije u prvim desetljećima rimske vlasti te o njihovoj

⁵⁵ Zanimljivo je da bi u toj inačici tumačenja, ako se uzme da je širina staze iznosila jedan korak, tj. 1,48 m, to skoro posve odgovaralo širini pet rimskih stopa ($5 \times 0,295 \text{ m} = 1,475$), a pet rimskih stopa jest privatna *finis*, tj. standardna granica u vidu prostora te širine među dvama zemljištima, pri čemu je taj prostor služio za prolaženje (*ire, adire, ambulare*) i okretanje pluga.

⁵⁶ Kamińska, R., *The Praetor's Protection of the Rural Praedial Servitudes*, Biuletyn Polskiej Misji Historycznej [Bulletin der Polnischen Historischen Mission], 15/2020, str. 56; Bannon, *op. cit.* u bilj. 46, str. 82-83.

snazi.⁵⁷ To odgovara i našim zaključcima da je većina terminacijske problematike u rimskoj Dalmaciji predrimske provenijencije, uključujući nejasnoće, prijepore i sporove koje je rimska uprava samo naslijedila te ih je nastojala riješiti da ne bi činili opasnost njezinoj vlasti.⁵⁸

4. PLEMENSKI (PREDRIMSKI) REŽIM IZVORA VODE PRILAGOĐEN RIMSKIM PRAVNIM INSTITUTIMA

Sadržaj *Pisanoga kamena* u meritumu je sigurno predrimski (tradicijski), no njegov je izričaj rimski. Kada se kaže rimski, ne misli se samo na to da je zapisan latinskim jezikom, nego još više na to da je strukturiran te izražen koristeći se pravnim pojmovima s fiksnim značenjem i na način da su predrimski fenomeni zaodjenuti u institucijski okvir klasičnoga rimskog prava. I sklop izričaja, ali i pojedinačni ključni izrazi i pojmovi (*ex conventione, finis, aditus ad aquam*, naznaka subjekata i dr.) poznati su (i standardni) pravni instituti. Rimski vlast u Dalmaciji i nastanak samoga *Pisanog kamena* pod očitim rimskim utjecajem vjerojatno u bitnome nisu donijeli ništa novo u životnoj stvarnosti korištenja izvora vode Begovača. Riječ je samo o predrimskoj životnoj stvarnosti prevedenoj na latinski jezik i predstavljenoj kroz rimsko pravo, što je barem nominalno učinjeno *ex conventione* Parentina i Ortoplina.

Ex conventione na *Pisanom kamenu* ostavlja dovoljno prostora za tumačenje i da su zajednice Parentina i Ortoplina možda baš i htjele primijeniti rimsko pravo i tako na održiv način riješiti pitanje pristupa vodi, tj. po rimskome modelu izgraditi i izraziti ono što su otprilje prakticirale prema tradicijskim zasadama. Takve situacije, i to baš glede uređenja različitih vodnih prava među različitim zajednicama, nisu nepoznate u rimskoj državi. Možda je i najpoznatiji slučaj zapis s *Tabule Contrebiensis*, s krajnjega sjeveroistoka Španjolske iz ranoga 1. stoljeća pr. Kr., koji bilježi sporove među keltiberskim plemenima u pogledu pristupa izvoru vode i izgradnje kanala. Riječ je o vrlo preciznoj i istančanoj primjeni koncepta rimskoga prava i nazivlja u ranoj fazi rimske vladavine, i to u takvoj mjeri da se opravdano može naslućivati da su plemena ciljano pribjela primjeni rimskoga prava, tj. izabrala ga kao promišljeni pravni režim za uređenje svojih specifičnih odnosa na vodnim dobrima.⁵⁹ *Lex Ursonensis*, koja pripada flavijevskom razdoblju i također potječe iz Španjolske, čini vjerojatno jednako što i *Pisani kamen*: u kontekstu rimske vlasti i prava potvrđuje predrimska tradicijska prava na potocima, izvorima vode,

⁵⁷ Sherwin-White, *op. cit.* u bilj. 26, str. 252-253.

⁵⁸ Milotić, *op. cit.* u bilj. 27, str. 332, 336; Milotić, *op. cit.* u bilj. 8, str. 913.

⁵⁹ Birks, P. R.; Richardson, A. J., *Further Aspects of the Tabula Contrebiensis*, *Journal of Roman Studies*, 74/1984, str. 45-73; Richardson, J. S., *The Tabula Contrebiensis: Roman law in Spain in the early first century*, *Journal of Roman Studies* 73/1983, str. 33-41; Fatás, G., *El nuevo bronce latino de Contrebia*, *Boletín de la Real Academia de la Historia* 176/1979, str. 421-438; Fatás, G., *Contrebia Baelisca II: Tabula Contrebiensis*, Universidad de Zaragoza, Zaragoza 1980.

jezerima, lokvama, močvarama i vjerojatno rijekama, čineći to *modo Romano*.⁶⁰ Taj municipalni zakon razrađuje tradicijska prava po obrascima rimskoga privatnog prava koristeći pravno nazivlje koje pripada služnostima (*itus actus, aquae haustus i itineris aquarum*).⁶¹

Primjere uređenja tradicijskih vodnih prava prema rimskom modelu sadržavaju i neki drugi natpisi, Hadrijanova *lex rivi Hiberiensis* iz Španjolske, natpis iz 3. stoljeća o vodnim pravima u zajednici u blizini Lamasbe,⁶² no oni su ponešto kasniji pa možda nisu toliko reprezentativni za prevođenje tradicijskih prava u rimski režim poput prva dva spomenuta natpisna svjedočanstva što ipak potječu iz bitno ranije faze rimske vladavine. I Campbellovih spomenutih 26 agrimenzorskih navoda o izvorima žive vode također nagovještuje takve pravne rasplete. Ovdje se samo općenito naznačuje da *Pisani kamen* nije iznimka, da se uklapa u prakse širom Carstva u ranim fazama rimske vladavine te da pokazuje promišljenost plemenskih zajednica i ciljano pribjegavanje institutima rimskoga privatnog prava. Svako daljnje propitivanje tih drugih natpisa prelazilo bi okvire i svrhu ovoga rada.

5. ZAKLJUČAK

Donošenje zaključaka o *Pisanom kamenu* bitno uvjetuje izoliranost njegove lokacije, smještaj u rimsko duboko zaleđe, daleko od svih komunikacija i većih naselja, surovi velebitski prirodni okoliš bezvođa, ali i društveni kontekst koji u ranome Principatu nije ni rimski ni romaniziran, nego prevladavajuće predrimski s tek ponekim romanizacijskim trgov. Pojavom i još više pravnim sadržajem u takvome ambijentu i kontekstu, natpis posvjedočuje temeljite i dosljedne utjecaje rimskoga prava na rubovima, tj. na teritorijalnim i društvenim krajnostima rimske države, i to baš u ranijoj fazi rimske vlasti na području Dalmacije. Pritom određene filološke nejasnoće (koje se jednim dobrim dijelom mogu prevladati pravnom kontekstualizacijom i tumačenjem) ne čine zapreku da se na razini koncepta i institucionalne razrade utvrdi o kakvom je značenjskom sadržaju riječ.

Sagledava li se s obzirom na mjesto gdje se nalazi, na *Pisanom kamenu* ne iznenađuje toliko samo rimsko pravno obilježje, koliko razrađenost institucijskih koncepta iz klasičnoga doba koji se tiču postizanja dogovora i vodne služnosti te sve što ona nužno obuhvaća. Osim izričitih naznaka koje proizlaze iz zabilježenih pravnih naziva, još su važnije i znakovitije pravne figure koje se iščitavaju u pozadini toga natpisa, primjerice, da se služnost izvršava civiliter, istančan pristup kvalifikaciji plemenske zajednice samo naznakom etnonima, *ratio* korištenja *ex conventione* i sl. Fiksno, i precizno pravno nazivlje te njegovo pravilno korištenje također odražava takav pristup. Pregatnost natpisa to nimalo ne obezvređuje.

⁶⁰ Bannon, *op. cit.* u bilj. 46, str. 82-83.

⁶¹ O tome iscrpno: Capogrossi Colognesi, 1966., str. 82, 119, 120, što preuzima Bannon, *op. cit.* u bilj. 46, str. 82-83.

⁶² Bannon, *op. cit.* u bilj. 46, str. 83.

Jedino nerimsko obilježje na tome natpisu u biti su etnonimske naznake dviju plemenskih zajednica.

Pisani kamen u svojem kontekstu nemjerljivo je važno svjedočanstvo o univerzalnosti rimskoga prava. On pokazuje da tu univerzalnost ne treba shvatiti kao izlitanu frazu, nego kao istančanost prodora pravne romanizacije u teško dohvatljive prostorne i društvene okvire, ali i kao dosljednost pravne profinjnosti u vrlo neprijateljskim i surovim kontekstima tek pacificirane i neromanizirane provincije. Donekle, ali vrlo snažno, baš kao i u slučaju španjolskih zajednica koje su glede vodnih prava u vlastite odnose otprilike u to vrijeme promišljeno unosile rimsko pravo, na *Pisanom kamenu* može se naslutiti i da su sami Parentini i Ortoplini prihvatili rimsko uređenje kao pravno sigurno, promišljeno i za njih povoljno.

Slučajevi prevođenja tradicijskih prava u rimsko pravo i na latinski jezik postoje također na drugim terminacijskim natpisima iz Dalmacije, no njih ima podosta i svode se gotovo svi, na ujednačen način, na arbitražno rješavanje sporova. Među Ortoplinima i Parentinima stvar je riješena nekontradiktorno i bez konfrontacije – *ex conventione*. Za druge natpise znamo samo da je spor riješen i znamo da je utvrđena granica. Na *Pisanom kamenu* u materijalnom smislu stvar je puno dublja jer pokazuje cjeloviti pravni režim koji je nastao kao rezultat dogovaranja, dakle on ne pokazuje samo plašt (u smislu da je postignut dogovor), nego što je u materijalnopравnom smislu predmet toga dogovora, tj. bit koja je zaogrnta plaštom dogovora.

LITERATURA

Knjige i članci

1. Bannon, C. J., *A Short Introduction to Roman Water Law*, *Memoirs of the American Academy in Rome*, 6/2021, str. 1-18.
2. Berger, A., *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, *Transactions of the American Philosophical Society*, vol. 43, 2/1953, str. 333-808.
3. Birks, P. R.; Richardson, A. J., *Further Aspects of the Tabula Contrebiensis*, *Journal of Roman Studies*, 74/1984, str. 45-73.
4. Brunšmid, J., *Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije II*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, god. 3, 1/1898, str. 170-194.
5. Brunšmid, J., *Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije IV*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, god. 5, 1/1901, str. 87-168.
6. Bužanić, D., *Epigrafska svjedočanstva o antičkoj vodoopskrbi hrvatskog Jadrana*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, vol. 113, 2/2020, str. 333-350.
7. Campbell, B., *The Writings of the Roman Land Surveyors – Introduction, Text, Translation and Commentary*, *Society for the Promotion of Roman Studies*, London 2020.
8. Cordovana, O. D., *Historical Ecosystems. Roman Frontier and Economic Hinterlands in North Africa*, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, vol. 61, 4/2012., str. 458-494.

9. Dilke, O. A. W., *The Roman Land Surveyors; An Introduction to the Agrimensores*, Adolf m Hakkert, Amsterdam 1992.
10. Duff, P. W., *Personality in Roman private law*, Cambridge University Press, Cambridge 1938.
11. Dzino, D., *Illyricum in Roman Politics 229 BC – 68*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.
12. Dzino, D., *The division of Illyricum in Tiberian era: long term significance*, u: *Contributions to the History of the Danubian Provinces under Tiberius' Reign (14–37 AD)*, Kovacs, P. (ur.), Budimpešta – Debrecen 2017.
13. Dzino, D., *The formation of early imperial peregrine civitates in Dalmatia: (Re) constructing indigenous communities after the conquest*, u: *Imperialism and Identities at the Edges of the Roman World*, Janković, M. A.; Mihajlović, V. D.; Babić, S. (ur.), Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2014.
14. Elliot, T., *Epigraphic Evidence for Boundary Disputes in the Roman Empire*, neobjavljena doktorska disertacija, University of North Carolina, Chapel Hill 2004.
15. Elton, H., *Frontiers of the Roman Empire*, Routledge, London 1996.
16. Fatás, G., *Contrebia Belaisca II: Tabula Contrebiensis*, Universidad de Zaragoza, Zaragoza 1980.
17. Fatás, G., *El nuevo bronce latino de Contrebia*, Boletín de la Real Academia de la Historia, 176/1979, str. 421-438.
18. Glavičić, M., *Epigrafski podaci o korištenju vode u Liburniji*, *Histria Antiqua*, 10/2003, str. 83-89.
19. Grosso, G., *Le servitù prediali nel diritto romano*, G. Giappichelli, Torino 1969.
20. Grosso, G., *Sulla servitù di aquae haustus*, *Bulletino dell'Istituto di Diritto Romano*, 40/1932, str. 401-436.
21. *Hrvatski planinar. Vestnik „Hrvatskoga planinarskoga društva“ u Zagrebu*, vol. 2, 4/1899, 1 (Raznice).
22. Ilakovac, B., *Pisani kamen*, *Živa antika*, 28/1978, str. 373-376.
23. Jovanović, N., *Noga filologa. Pisani kamen*, *Zarez*, vol. 201, 1/2007 [od 8. ožujka 2007.], str. 47.
24. Kamińska, R., *The Praetor's Protection of the Rural Praedial Servitudes*, *Biuletyn Polskiej Misji Historycznej [Bulletin der Polnischen Historischen Mission]*, 15/2020, str. 49-62.
25. Kuntić-Makvić, B.; Šegvić, M., *O razgraničenju između Aserije i Alverije*, *Arheološki radovi i rasprave*, 11/1988., str. 49-62.
26. Margetić, L., *Napomene o Augustovim granicama tergestinskog agera*, *Dometi*, god. 21, 12/1988, str. 773-788.
27. Milotić, I., *Arbitraža o razgraničenju između Aserije i Alverije*, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. 56, 4/2019, str. 905-922.
28. Milotić, I., *Peregrine communities in Dalmatia at the beginning of the 1st century from perspective of their disputes*, u: *The century of the brave: Roman conquest and indigenous resistance in Illyricum during the time of Augustus and his heirs /*

- Stoljeće hrabrih: Rimsko osvajanje i otpor starosjedilaca u Iliriku za vrijeme Augusta i njegovih nasljednika*, Milićević Bradač, M.; Demicheli, D. (ur.), FF Press, Zagreb 2018., str. 331-342.
29. Milotić, I., *Roman Boundary Stones in Croatia: Legal Content and its Forms in Acts of Dispute Resolution*, u: *Inszenierung des Rechts – Law on Stage*, Draganova, V.; Kroll, S.; Landerer, H.; Meyer, U. (ur.), Martin Meidenbauer, München 2011., str. 217-232.
30. Patsch, K., *Lika u rimsko doba*, Biblioteka Ličke župe, Gospić 1990.
31. Petranović, A., *Uvjetovani konsenzus i rimska uvjetna kupoprodaja*, Zbornik Pravnoga fakulteta Sveučilišta u Rijeci (1991.), vol. 28, 2/2017, str. 1219-1238.
32. Rendić-Miočević, D., *Novi Dolabelin 'terminacijski' natpis iz okolice Jablanca*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, ser. 3, 3/1969, str. 63-73.
33. Richardson, J. S., *The Tabula Contrebiensis: Roman law in Spain in the early first century*, *Journal of Roman Studies* 73/1983, str. 33-41.
34. Rousselle, A., *Frontières terrestres, frontières célestes dans l'Antiquité*, Presses universitaires de Perpignan, Pariz 1995.
35. Sherwin-White, A. N., *The Roman Citizenship*, Clarendon Press, Oxford 1973.
36. Starac, A., *Pitanje istočne granice Cisaplineske Galije i odnos općina Tergeste i Egida*, *Histria Archaeologica*, 24-25/1993.-1994., str. 5-37.
37. Wilkes, J. J., *Boundary Stones in Roman Dalmatia*, *Arheološki vestnik*, 25/1976, str. 258-274.
38. Wilkes, J. J., *Reflections: Six decades of Engagement with Roman Dalmatia*, *Mélanges de l'École française de Rome – Antiquité*, vol. 134, 1/2022, str. 137-143.
39. Zimmermann, R., *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford University Press, Oxford 1996.

ROMAN INSCRIPTION ON THE AGREEMENT BETWEEN THE *ORTOPLINI* AND *PARENTINI* ON DELINEATION AND ACCESS TO WATER

Landmark inscriptions bear testament to the first stage of the establishment of Roman rule in Dalmatia following the *Bellum Batonianum*. Among them, a specific one is the inscription about the *Ortoplini* and the *Parentini*. Unlike others, it does not contain references to a dispute and its arbitration, but rather to the two tribes' own agreement on a boundary and right of access to a source of water. This epigraphic testimony is located *in situ* in Begovača forest on Mount Velebit, in a locality above Kosinjski Bakovac. The contents of that inscription, which is usually called the *Inscribed Stone*, reveals that it is actually a legal act that refers to a situation which essentially most certainly dates back to pre-Roman times. However, its inscription style and institutional framework place it under Classical Roman Law in the epigraphic sense. Even though there is some philological uncertainty in the inscription, the legal determinant analysed in this paper, exhaustively and comprehensively for the first time, contributes to its clarity. The *Inscribed Stone* records the

establishment of a boundary (*finis*) and *aquae haustus* property easement so that the *Ortoplini* could access the water source on the territory of the *Parentini* and draw from it daily. During Roman times, in that isolated, water-scarce and overall harsh region cut off from communications, the inscription was also a permanent document on the consistency, universality and thoughtfulness of the application of Roman law. It is also a testament to its penetrating power wherever necessary in order to regulate legal relations in regard to goods of existential importance for the population in a sustainable, permanent and legally certain manner, with the application of private-law concepts. From the point of view of the method of scientific assessment, the case of the inscription is an example of how certain epigraphic and philological deficiencies of an inscription on law can perhaps be resolved or at least somewhat clarified using legal historical research instruments.

Key words: *landmark inscription, boundary, aquae haustus easement, epigraphy, Roman law, Begovača woods, Mt Velebit, Roman Dalmatia, inscribed stone*